

Farida SƏFƏRƏLİYEVƏ

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.4.83>

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ QƏHRƏMANLIQ DASTANLARININ TƏDRİSİ

Açar söz: ibtidai sinif, dastan, şifahi xalq ədəbiyyatı, ana dili

Summary

Farida Safaraliyeva

Teaching of heroic epics in Azerbaijani textbooks

Folk art is a monument of material and spiritual art of any nation. The role of our epics is invaluable in strengthening our people's rich social past, life, traditions, love of the motherland, hatred of the enemy in student thinking, full of heroic deeds transferred from language to language, from memory to writing. Life and time require that the basis of the ways of raising a warlike army and brave sons begins with epics and its teaching at a high level. Our epics do not at all instill in the disciple's mind the ideas of shedding blood and waging war. On the contrary, our people have historically been supporters of peace and tranquility. And the heroes of our epics fought against foreign invaders, injustice and oppression. This glorious path they have traveled should serve as an example for modern youth. It is from this point of view that I tried to analyze the epics given in the textbook of the Azerbaijani language in my article.

By using folklore genres in the learning process, we can create a broad idea of our historical past in student thinking.

Key word: Primary school, epic, oral folk literature, mother language

Резюме

Фарида Сафаралиева

Преподавание героического эпоса в учебниках Азербайджанского языка

Народное творчество является памятником материального и духовного искусства любого народа. Роль наших эпосов неоценима в укреплении богатого общественного прошлого нашего народа, быта, традиций, любви к родине, ненависти к врагу в мышлении учащихся, полном героических подвигов, переданных с языка на язык, из памяти в письмо. Жизнь и время требуют, чтобы основа путей воспитания воинственной армии и храбрых сыновей начиналась с эпосов и их преподавания на высоком уровне. Наши эпосы вовсе не внушают ученикам идеи пролития крови и ведения войны. Напротив, наш народ исторически был сторонником мира и спокойствия. А герои наших эпосов боролись с иноземными захватчиками, несправедливостью и угнетением. Этот славный путь, пройденный ими, должен служить примером для современной молодежи. Именно с этой точки зрения я и попытался проанализировать эпосы, приведенные в учебнике азербайджанского языка в своей статье.

Используя фольклорные жанры в процессе обучения, мы можем создать в мышлении учащихся широкое представление о нашем историческом прошлом.

Ключевые слова: Начальная школа, эпос, устная народная литература, родной язык

Giriş. Müasir elmi-texniki tərəqqi dövrü gənc nəslin ümumtəhsil səviyyəsini, təfəkkür inkişafını, dünyagörüşünü, həyata baxışını yüksəltməyi tələb edir. Yeniləşən cəmiyyətdə gənc nəslin bədii təfəkkür təbiyəsini məktəbdən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Əbədi müstəqilliyi günü-gündən möhkəmlənən Azərbaycanın və onun təhsilinin qarşısında bu gün daha məsul vəzifələr durur. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi yeni nəsillə, onu gələcəyə aparən ibtidai sinif şagirdləri ilə daha sıx bağlıdır. Şagirdləri milli ruhda tərbiyələndirmək, onlarda yüksək əqli bacarığı, təfəkkür qabiliyyətini inkişaf etdirmək, fəal həyat mövqeyinə hazırlamaq hər bir cəmiyyətin problemidir. Hələ XX əsrin ilk illərində S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.Sidqi, R.Əfəndiyev, M.Mahmudbəyov, F.Ağazadə və başqa maarif xadimləri şagird nitqinin və təfəkkürünün inkişaf etdirməyin yollarını folklor nümunələrinin tədrisində görmüşlər. Şagird mütaliəsinə böyük üstünlük verən bu ədəbi şəxsiyyətlər təkcə dərsliklərlə kifayətlənməyin mümkün olmadığını görüb qiraət və oxu materiallarını uşaq mətbuatı səhifələrində təbliğ edirdilər.

Məlumdur ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ən böyük janrı dastandır. Qədim tarixi olan dastan ayrı-ayrı dövrlərdə "boy", "qol", "hekayət", "qissə", "əhvalat", "nağıl" adlandırılmışdır. Bir çox eposlar vardır ki, bəşər mədəniyyətinə daxil olmuş və dünya xalqlarının ədəbiyyatına çevrilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud", "İqor polku haqqında dastan", "Manas", "Pələng dərisi geymiş pəhləvan", "Tistan və İzolda" və s. kimi dastanlar xalq arasında geniş yayılmışdır. Təbii ki, ana dili dərsliklərində məhəbbət dastanları yox, qəhrəmanlıq eposlarının öyrədilməsinə daha çox yer verilir. Məlumdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı bütövlükdə ümummillilik türk xalqlarının ilk milli-mənəvi abidəsidir. Dastanın süjeti, personajları haqqında ilkin öyrənmələr ibtidai siniflərdən başlanır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının, xüsusilə nağıl və dastanların toplanması, nəşri, elmi-tədqiqi fikrin canlanması, etiraf etməlik ki, sovetləşmə illərində daha da güclənmiş, folklorşünaslarımızın səmərəli yaradıcılıq axtarışları sayəsində böyük xəzinə olan nağıllarımız toplanıb, hətta tərcümə edilərək, bir çox xalqların dilində dəfələrlə kitab şəklində nəşr edilmişdir. Bu cəhətdən, "Azərbaycanı öyrənmə yolu" məcmuəsinin rolunu xüsusi qeyd etmək yerinə düşərdi. Məcmuə öz səhifələrində uşaq folklor janrına geniş yer ayırır. İ.Babayev və P.Əfəndiyev doğru göstərirlər ki, 1930-cu illərdə nağılların toplanması və nəşri kütləvi bir hal alır [2, 168].

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədi şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirmək, bütövlükdə onların nitq mədəniyyətini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Müxtəlif növ bədii əsərlərin oxusunu düzgün təşkil etmək üçün onların özünəməxsus xüsusiyyətlərini bilmək, müvafiq metod və priyomlardan istifadə etmək son dərəcə vacibdir.

Müəllim şagirdlərdən düzgün, şüurlu, ifadəli, optimal sürətlə oxumağı tələb etməlidir. Dərsliklərə nəzər saldıqda görürük ki, müəlliflər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən parçalar daxil etmişdir. III sinif Azərbaycan dili dərsliyində "Qaraca Çoban" dastanı öyrədilir. İbtidai sinif müəllimi bu mövzunu tədris edərkən təkcə Azərbaycan dilinin yox, eyni zamanda bədii oxu təliminin imkanlarından

da istifadə etməlidir. Dərsliyə daxil edilmiş dastandakı “yağmalamaq, talamaq, yapıncı, öymək, sayıqlıq, handan-hana” və s. arxaik sözlərin mənasını, onu əvəz edən yeni işlək ifadələrin meydana çıxmasını müəllim izah etməlidir. Dərslərdə şagirdlərdən tələb olunur ki, verilmiş atalar sözünü seçdiyiniz epizodlarla uyğunlaşdırın.

1. İgid oğul düşməyə əylməz.
2. Ehtiyat iginin yaraşığıdır.

Şagird əgər mətnin ideyasını başa düşübsə, istər-istəməz atalar sözünü tapmaqda çətinlik çəkməyəcək. Azərbaycan dili dərslərində verilmiş mətnə və şəkllə aid “sapand” sözünün mənasını izah etmək tələb olunur (Tapşırıq B). Daha sonra mətnlə bağlı suallar qeyd olunmuşdur: Tapşırıq C-də qeyd olunur ki, Salur Qazan kim idi? Düşmənlər hansı məqamdan istifadə edib, Oğuz elinə hücum çəkildilər? Nə üçün Qazan xan düşmən üzərinə çobanla getmək istəmədi? [4, 35].

Başqa bir tapşırıqda “Dirse xan oğlu Buğac” dinləmə mətni üzrə hekayə xəritəsi qurmaq tələb olunur [4, 36]. Dərslərdəki dinləmə materialları üzərində iş eyni zamanda oxu, yazı və nitq materiallarından səmərəli istifadə şagirdlərin nitqini zənginləşdirir, tərbiyyəsini dərinləşdirir, dünyagörüşünü genişləndirir.

Mətnin sonunda verilmiş suallar da şagirdlərdə vətənpərvərliyə xüsusi maraq oyadır. Yeni nəslin tərbiyyəsində, tərbiyyə inkişafında əsas tutulan mədəni dəyərlər folklor nümunələrində öz əksini tapmışdır. Dərslərdə rəvayətlərlə yanaşı, əfsanələr də tədris olunur. “Göyərçin” əfsanəsinin qısa məzmunu belədir: Padşah düşmənlə təkbətək döyüşə başıaçıq girir. Qonşu ölkənin hökmdarı onu dərbiqəsiz görür və soruşur ki, bu nə məsələdir? Padşah qeyd edir ki, döyüş papağımda göyərçin iki bala çıxarıb. Anam da südünə and verdi ki, balalara toxunma. Bunu bilən kimi düşmən deyir: Sənin anan ağ göyərçinin evini dağıtmaq istəmədi. Bəs biz niyə nəhaq yerə qan tökək? Əfsanədə müəllim “qalxan”, “dəbilqə” sözlərinin hərfi mənasını açır. İlk növbədə isə göyərçinin sülh rəmzi hesab edildiyini izah edir. Əfsanəni şagirdlər maraqla oxuyur və onlara eyni zamanda müsbət hisslər aşılanır. Deməli, şagird istər hekayə, istər nağıl, istərsə də dastanı oxuyarkən lüğətinə yeni sözlər daxil olur və dünyagörüşü formalaşır. Müşahidələr göstərir ki, lüğət üzrə iş epizodik xarakter daşıyır. İbtidai sinif müəllimlərinin əksəriyyəti bunu qeyri-müntəzəm şəkildə aparır. Hətta bəzən müəllim lüğət üzrə işin aparılması üçün materialı düzgün seçə bilmir. Hansı sözlər ki, şagirdlərin nitqində çox az təsadüf olunur, müəllim həmin ifadələrin üzərində dayanır.

2020-ci ildən başlayaraq, ibtidai siniflər üçün yazılmış Azərbaycan dili dərsləri yenidən təkmilləşdirilərək 2 hissədən ibarət çap olundu. Əvvəl nəşr olunan dərslərdə (2018-ci il nəşri nəzərdə tutulur – F.S) “Çünki oldun dəyirmançı” mətnindən (“Koroğlu” dastanı) şagirdlərin anlaşılması baxımından çətinlik törədən cümlələr seçərək təhlillər aparılır:

- 1) İndi nə deyirsiniz, bu işə qol qoymusunuzmu?
- 2) Söz, deyəsən, Həsən paşanın beyninə batdı?
- 3) Keçəl Həmzə sayılmayan, urvatı olmayan bir adam idi.
- 4) Gözləri tərən gözünü kimi oyur-oyur oynayır.
- 5) Ancaq bu günə kimi bir qapıda duruş gətirə bilməmişəm.

- 6) Atlarının ikisinin də ayağında buxov var idi.
- 7) Keçəl Həmzə bunu deyib Qıratı səyirtədi, gözdən itdi.
- 8) Asta qaçan namərddir.
- 9) Koroğlu Qıratın üstündə elə gəlir, elə gəlir ki, ley kimi.
- 10) Koroğlu onun yüyənini kimə tapşırsaydı, ona üzəngi verərdi [5, 51].

Dastandan seçdiyim cümlələr şagirdlər üçün çətinlik yarada bilər. Müəllim buradakı çətin sözlərin mənasını açmalı, dil qaydalarına toxunmalıdır. Birinci və ikinci cümlədə qol qoyursunuzmu, beyninə batdı sözləri məcazi mənada işlənib və frazeoloji birləşmədir. Üçüncü cümlədə isə urvat sözü məhəlli xarakter daşıyır və ayrı-ayrı rayonlarda, zonalarda işlədilir. Dördüncü cümlədə oyur-oyur sözü canlı dildə daha çox müşahidə olunur, həmçinin hərəkətin tərzini bildirir. Beşinci cümlədə duruş gətirə bilməmişəm – durmaq sözündəndir. Yeddinci cümlədə səyirtədi sözü ümumişlək sözdür. Məhz bu sözlərin semantikasına uyğun isimlər işlənməlidir. Bu sözlər insanların fəaliyyəti ilə bağlı olmur. Doqquzuncu cümlədə ley kimi qoşma və təşbehdir. Onuncu cümlədə üzəngi peşə sözüdür, konkret mehtərliklə bağlıdır. Müəllim bu sözlər və cümlələr əsasında təhlil apararaq dastanın daha yaxşı mənimsənilməsinə yol açır. Dastanda çətin sözlərin mənasını müəllim izah edir və dastandan qısa bir epizodu rollu oyun təşkil edə bilər. Rollu oyun şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığını formalaşdırır.

Mətnə şagirdlərin rastlaşdığı sözlər dil baxımından təhlil olunmalıdır. Bu cür təhlilləri aparan zaman müəllim eyni zamanda sözlərin morfoloji cəhətdən quruluşu və etimologiyasını şagirdlərə öyrətməkdə köməklik edir. Bu və ya digər yaxınmənalı sözlər uyğunlaşdırılaraq şagirdlərə öyrədilir. İbtidai siniflərin dərsliklərində əks olunmuş mətnlərdə sözün emosional rəngarəngliyi özünü aydın göstərir.

III sinif üçün yazılmış Azərbaycan dili dərslində Qəhrəmanlıq dastanı başlığı altında şagirdlərə məlumat verilib: “Dastan iri həcmli əsərdir. Qəhrəmanlıq dastanlarında xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparan mərd və igid insanlardan danışılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” ən məşhur qəhrəmanlıq dastanlarıdır”[4, 36].

Başqa bir tapşırıqda yazılıb ki, mətnə hansı epizodlar Qaraca çobana aid aşağıdakı xüsusiyyətləri əks etdirir?

1. Sədaqətli;
2. Ayıq-sayıq;
3. Güclü-qüvvətli

Təbii ki, peşəkar müəllim bu tapşırıqda ədəbi tələffüzlə bağlı məsələləri unutmamalı, ön plana çəkməlidir. Nitq inkişafının istiqamətləri dedikdə bunlar nəzərdə tutulur: lüğət üzrə aparılan işlər, ədəbi tələffüz üzrə aparılan işlər, cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı və rabitəli nitqin inkişafı. İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqində olan fəal və qeyri-fəal lüğətin öyrənilməsi müəllimin diqqət mərkəzində olmalı və hər bir mövzunun tədrisində bu istiqamətdə işlər aparmalıdır. Dastanları tədris edərkən müəllim şagirdlərin qeyri-fəal lüğət fondundakı sözləri fəal lüğət fonduna gətirməlidir. Həmçinin, oxuyarkən şagirdlərdən tələb etməlidir ki, ədəbi tələffüzə əsasən oxuyun. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır? Epik əsərlərin bədii dili necə olmalıdır? Problemə xalq yazıçısı M.İbrahimov belə cavab ve-

rir ki, epik əsərlərdə xalq yaradıcılığının ruhu, təfəkkürü gözlənilməlidir. Və yazıçıya görə bu ruh, təfəkkür bədii əsərin dilindən asılıdır: “Bədii dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Bu gözəllik onun bütün təbiəti ilə bağlıdır; necə təmiz, sərin bulaq suyu qayadan qaynayıb çıxır, eləcə də hər söz insan ürəyindən gəlməlidir [1, 12]. İnsan ürəyindən gələn söz isə, bulaq suyu kimi şəffaf olan, şagird təfəkkürünü zənginləşdirən xalq yaradıcılığıdır. Dədə Qorqud dili bütövlükdə poetikadır. Burada elə söz və ifadələr vardır ki, onlar şagird təfəkkürü üçün yenidir. Dastan dilində “muradına çatmasın”, “çörəyim gözünü tutsun”, “anan ölsün”, “qurban olsun” və s. çoxlu sayda alqış, and, qarğış edən sözlər vardır ki, folklorşünas Azad Nəbiyev onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırır [3, 17]. Fikrimizcə, müəllim təlim prosesində bu cəhətləri nəzərə almalıdır.

Şagirdlərin tədris zamanı oxu sürətini artırması önəmlidir, lakin bu zaman oxunun düzgünlüyünə, dəqiqliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Oxunmuş mətnin, hekayənin, nağılın şüurlu mənimsənilməsi üçün uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinin qayğısına qalmaq lazımdır. Onların nitqi nə qədər inkişaf edərsə, oxu texnikası da o qədər təkmilləşər.

Şüurlu oxu bacarığı ilə kiçik yaşlı məktəblilərdə mütaliə vərdişi formalaşdırılır. Bu isə öz növbəsində, aşağıdakı bilik və bacarıqların inkişafına yol açır:

- ✓ söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi;
- ✓ nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafı (orfoqrafik normalarla tanışlıq, sözlərin məna çalarlarını anlamaq və məqamında işlətmək və s.);
- ✓ əldə edilən bilik və məlumatların sistemləşdirilməsi və analitik təfəkkürün inkişaf etdirilməsi (hekayə xəritəsinin tərtibi);
- ✓ tənqidi təfəkkürün inkişafı, şəxsi və sosial dəyərləri qiymətləndirmə (hadisə və qəhrəmanlara münasibətin ifadə olunması);
- ✓ yaradıcı təfəkkürün inkişafı (“Mən qəhrəmanın yerinə olsaydım, nə edərdim?” (“Sonluğu necə bitirərdim?”));
- ✓ məlumat mənbələrindən istifadə;
- ✓ müqayisəli təhlil.

II fəsildə “El igidləri ilə tanınar” Səğrəyin dastanı diqqətimi çəkdi. Söz boğçasında əsir, dustaq, bahadır, yasa batmaq sözləri verilmişdir.

Tapşırıq B-də şagirddən tələb olunur ki, söz boğçasındakı sözlərin izahını müəyyən edin:

1. Mühəribədə düşmən əlinə keçən əsgər, zabıt və s.
2. Qəhrəman, igid
3. Həbs olunmuş adam

İ. Bayramov yazır ki, uşaqların nitqində ən çox müşahidə olunan məhdud cəhətlərdən biri də nitqin bədiiilik etibarilə yoxsulluğudur. Bu qüsuru aradan qaldırmaq Azərbaycan dili tədrisinin əsas vəzifələrindən biridir.

Həmçinin dərslikdə qopuz aləti haqqında məlumat toplamaq şagirdlərə tapşılır.

Tapşırıq B-də cümlələri tamamlamaq şagirdlərdən tələb olunur.

1. Düşmən ölkənin hökmdarı qəzəblənmişdi, çünki...
2. Düşmənlər Səğrəyin qarşısına Əgrəyi çıxartdılar, çünki...

3. Əgrək qəhərləndi, çünki...

4. Ögüz eli bayram edirdi, çünki...

Bu tipli tapşırıqlar şagirdlərdə birbaşa cümlə qurmaq vərdişini formalaşdırır.

Tapşırıq C-də, sizcə, aşağıdakı şeir hansı obraza aiddir? Mətnədən həmin şeirə uyğun epizodu seçin.

Ağ saçın üçün ölüm, qardaş,

Dilin üçün ölüm, qardaş.

Ərmi oldun, igidmi oldun, qardaş?

Mənim sorağıma sənmi gəldin, qardaş? [4, s.40].

Nitq inkişafı təlimində qarşıya qoyulan vəzifələrdən biri də şagirdlərdə düzgün tələffüz vərdişlərini aşılamaqdan ibarətdir. Bunu təmin etmək üçün nitqdə yerli şivə və orfoqrafik tələffüz elementləri aradan qaldırılmalı, orfoepik normalara ciddi riayət olunmalıdır. İntonasiya, nitq fasilələri, vurğu, nitqin sürəti, tonu və s. məsələlər ümumi ədəbi tələffüz aspektində işıqlandırılmalıdır.

Bəs bu gün ibtidai sinfi başa vuran şagirdin lüğəti nə dərəcədə zəngindir? Şagirdlər şeirin qısa məzmununu yazmaqda, yəni onu nəsrə çevirməkdə həqiqətən çətinlik çəkirlər. Bəzən ibtidai sinif müəllimləri lüğət üzrə işi birtərəfli aparırlar. Onlar sözün mənasını izah etməklə kifayətlənir, məzmunun obrazlı mənimsənilməsini unudurlar.

İbtidai sinifdə lüğətin təmizliyi çox önəmli və əhəmiyyətlidir. Həmçinin ibtidai sinifdə lüğət işi böyük idraki əhəmiyyət daşıyır. Məktəbdə müəllim lüğət üzrə işi təşkil edərkən sözlərin mənasının şagirdlər tərəfindən düzgün başa düşülməsini, nitq praktikasında sözlərin məna çalarlarından necə istifadə olunmasını nəzərə almalıdır.

Nəticə: Oxu dərslərində şagirdlərdə həm də vətənə məhəbbət və sədaqət hissləri formalaşsın, onlara xeyirxahlıq, ədalətlik, namusluluq, mərdlik, fədakarlıq, təvazökarlıq, düzlük kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılansın və onların dünyagörüşünün formalaşması üçün ilkin bünövrənin əsası qoyulsun. Həmçinin şagirdlərin mütaliyəyə marağı güclənsin, lüğət ehtiyatı zənginləşsin, fəallaşsın, dəqiqləşsin və onlar öz fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə ifadə etməyi öyrənilsün. Nəticədə onu demək istərdim ki, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək məqsədilə müəllim sinifdən xaric oxu təliminə geniş yer verməli, “Uşaq folkloru antalogiyası” ilə məktəblilərin xalq yaradıcılığına marağını artırmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N, Məmmədov Z. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2001.
2. Babayev İ, Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1970.
3. Əliyeva F. Ana dilinin tədrisi prosesində folklor nümunələri vasitəsilə şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi (metodik vəsait). Bakı, 2011.
4. İsmayılov R, Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Cəlilova K. Ümumi təhsil müəssisələrinin 3-cü sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. Bakı, 2022. (II hissə).
5. İsmayılov R, Abdullayeva S, Cəfərova D, Qasımov X. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı, 2019.

